МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ГОРБАНЬ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 008+025.7/.9(477)

ЗБЕРІГАННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК ЯК КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ

26.00.01 – теорія й історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури України, м. Київ.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор **Новальська Тетяна Василівна**, Київський національний університет культури і мистецтв, декан факультету культурології.

Офіційні опоненти:
доктор філософських наук, професор **Горбаченко Тетяна Григорівна,** Київський національний університет імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник філософського факультету;

кандидат культурології **Макарова Марія Володимирівна,** Київський університет імені Бориса Грінченка, доцент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю.

Захист відбудеться «27» червня 2013 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса, 36, ауд. 209).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса, 36).

Автореферат розіслан

Учений секретар
спеціалізованої вченої

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним з основних завдань бібліотек України є зберігання різних видів документів, зокрема книжкових пам'яток (рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання) як культурних цінностей країни. Увібравши в себе духовні й матеріальні надбання попередніх поколінь та зберігши їх до наших днів, книга є джерелом та об'єктом безпосереднього дослідження культури й духовності нашого народу, його мови, літератури, мистецтва, світського і церковного права та писемності. Книжкові пам'ятки впливають на становлення інтелектуального потенціалу народу, на зберігання і трансляцію духовних цінностей вітчизняної культури, вони є важливим чинником національної індентифікації та формування національної свідомості наших співвітчизників. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання зберігання книжкових пам'яток як оригінального й неповторного надбання певного історичного періоду з урахуванням особливостей національного та культурно-духовного розвитку суспільства, що потребує ресурсів і змін до широкого застосування основних напрямків консервації книжкових пам'яток та запровадження інноваційних технологій їх зберігання.

Культурологічне значення книжкових пам'яток та проблеми їх зберігання висвітлювали у своїх працях Т. Горбаченко, Л. Дубровіна, Г. Ковальчук, І. Льовочкін, М. Макарова, Л. Муха. Окремі аспекти теми розглядали Н. Абсава, Н. Білоус, І. Бондаренко, А. Вакулін, Є. Гаврошин, В. Зінченко, П. Муніков, О. Пермінова та ін. Однак, як засвідчив аналіз літератури, і досі в українській науці немає цілісного, комплексного дослідження зберігання книжкових пам'яток. Нині вкрай необхідно осмислити місце і значення цього процесу в сучасній культурі, глибоко усвідомити його специфіку, виявити напрямки його розвитку, осмислити традиційні та інноваційні технології.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах програми наукових досліджень Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України (державний реєстр № 0107U009539), згідно з тематикою наукових досліджень кафедри культурології «Світова та вітчизняна культура в історико-теоретичних вимірах», Законом України «Про охорону культурної спадщини», «Програмою зберігання бібліотечних і архівних фондів» затвердженою Кабінетом Міністрів України.

Мета дослідження – виявити теоретичні й організаційно-технологічні засади зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у бібліотеках України.

Реалізація поставленої мети визначила вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати теоретико-методологічні засади зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей;
- уточнити понятійний апарат предметної сфери процесу зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках;
- визначити методологічні підходи та методи вивчення проблеми;
- виявити фізичні технології та режими зберігання книжкових пам'яток;

- визначити основні інноваційні технології зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей;
- виявити основні напрямки консервації книжкових пам'яток у бібліотеках України.

Об'єкт дослідження – книжкова пам'ятка в контексті зберігання і трансляції культурних цінностей.

Предмет дослідження – традиційні та інноваційні технології зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 90-х років XX ст. – початок XXI ст., що характеризуються соціально-політичними та культурними змінами в Україні, які пов'язані зі здобуттям незалежності країни, перетвореннями в гуманітарній сфері держави, зокрема, формуванні культурологічної науки, розвитком законодавства в галузі культури, новими підходами до зберігання книжкових пам'яток, запровадженням інноваційних технологій їх зберігання.

Методи дослідження. У роботі використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Принцип історизму, наукової об'єктивності і системності дав змогу проаналізувати особливості зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей в бібліотеках України. Відповідно до методологічного інструментарію провідними визначено такі підходи: системний, діяльнісний, аксіологічний, соціокультурний, аналіз і синтез, когнітивний метод, порівняння, абстрагування, індукція і дедукція, моделювання та ін. В основу методологічного бачення специфіки зберігання бібліотечного фонду покладено системний підхід, завдяки якому комплексно досліджено систему зберігання книжкових пам'яток, усвідомлено взаємозв'язок чинників, що впливають на зберігання документів, встановлено зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем і трансформаційними процесами, що відбуваються в сучасному суспільстві; діяльнісний підхід – посприяв розгляду зберігання книжкових пам'яток як специфічного виду бібліотечної діяльності, який проходить паралельно із процесами комплектування, технічної обробки, обліку, користування, тобто має наскрізний характер, охоплюючи процеси фондоформування та фондовикористання; аксіологічний підхід став філософським підґрунтям твердження, що книжкові пам'ятки України – цінність не лише матеріальна, але й духовна, оскільки вони є трансляторами культурних цінностей.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим дослідженням, у якому проведено всебічний та об'єктивний аналіз сучасного стану і тенденцій розвитку зберігання в бібліотеках України книжкових пам'яток як культурних цінностей та як українського духовного документального спадку із залученням широкого кола наукових джерел 90-х рр. XX – початку XXI ст.

Найсуттєвіші наукові результати, які відображають новизну дослідження та внесок здобувача й виносяться на захист, містяться в таких положеннях:

Уперше :

- на основі розгляду книжкових пам'яток як засобу трансляції культурних цінностей виявлено й запропоновано інноваційні технології їх зберігання, що пов'язані з оцифруванням і мікрофільмуванням пам'яток.

Виявлено:

- стан і ступінь дослідження зберігання українських книжкових пам'яток як культурних цінностей;
- основні напрямки консервації книжкових пам'яток у бібліотеках України, що пов'язані з їхньою превентивною та фазовою консервацією.

Дістало подальшого розвитку:

- уточнення і систематизація понятійного апарату технологій зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей;
- обгрунтованість методики застосування фізичних засобів та режимів зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках України.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані науковцями в галузі культурології, теорії культури, у теорії та практиці бібліотекознавства. Узагальнення традиційних та інноваційних засобів зберігання книжкових пам'яток дасть змогу розширити спектр відповідних технологій. Матеріали дисертації використовуються у профільних вищих навчальних закладах під час викладання курсів «Історія книги», «Національні бібліотеки світу», «Консервація і збереження документів».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею здобувача. Найважливіші результати одержані дисертантом особисто. Усі публікації автора за темою дисертації одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорено на наукових семінарах кафедр книгознавства і бібліотекознавства та культурології Київського національного університету культури і мистецтв. Результати роботи апробовано на таких наукових конференціях: Перша міжнародна наукова конференція молодих учених «Дослідник і віртуальне середовище» (Київ, 2010), Міжнародна наукова конференція «Еволюція структури і функцій бібліотекознавства під впливом сучасних інформаційних технологій» (Київ, 2010), Друга міжнародна наукова конференція молодих учених «Наукова молодь у системі обміну знаннями» (Київ, 2011), Міжнародна наукова конференція «Формування і розвиток бібліотечного електронного середовища» (Київ, 2011), а також на чотирьох всеукраїнських та вузівських наукових і науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Українська культура XX століття: стан, проблеми, тенденції (Київ, 2010), Всеукраїнська науково-практична конференція «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» (Київ, 2011), Всеукраїнська науково-практична конференція «Києво-Печерська лавра – провідний осередок книжкової справи Руси-України» (До 350-річчя першого видання Києво-Печерського патерика 1661 року давньоукраїнською мовою) (Київ, 2011), на конференції факультету культурології під час проведення Днів науки Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, 2011) та ін.

Публікації. Основні наукові результати дисертаційного дослідження викладено в 10-ти одноосібних публікаціях, із яких 5 надруковано у наукових фахових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (265 найменувань). Загальний обсяг дисертації складає 201 сторінок, із яких 169 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано на її зв'язок з науковими програмами, планами й темами, визначено мету, об'єкт, предмет, завдання роботи та методи дослідження, окреслено хронологічні межі, розкрито новизну і практичне значення отриманих результатів, подано відомості про апробацію, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – «Теоретико – методологічні засади системи зберігання книжкових пам'яток» – досліджено стан наукової розробленості проблеми, здійснено термінологічний аналіз предметної сфери зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках, визначено методологію та методи дослідження.

У підрозділі 1.1 «Термінологічний аналіз предметної сфери процесу зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках» висвітлено різні підходи науковців до розуміння сутності поняття «книжкова пам'ятка»: книжкова пам'ятка – рідкісні та цінні книги, вивчення яких сприяє поверненню історичної пам'яті, ліквідації білих плям в історії країни (Г. Ковальчук); книжкові пам'ятки – це всі рукописні книги до кінця XVI ст. (І. Львовочкін); рідкісна і цінна книга – це один нерозривний блок поняття (О. Малеїн); книжкові пам'ятки – організоване зібрання одиночних книжкових пам'яток або книжок, які окремо можуть і не становити цінність, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкту (Л. Муха); книжкові пам'ятки – друковані і рукописні книги та книжкові колекції, а також газети, журнали, картографічні, нотні, живописні колекції, що становлять суспільно значиму наукову, історичну або культурну цінність і охороняються законодавством (Закон України «Про книжкові пам'ятки»).

З'ясовано, що окремі аспекти теми представлені в термінологічних словниках, а також у наукових працях Н. Абсава, Н. Білоус, І. Бондаренко, А. Вакуліна, Є. Гаврошина, В. Зінченко, П. Мунікова, О. Пермінової уточнено обсяг і зміст базових понять «зберігання фонду», «збереження фонду», «збереженість фонду». Під зберіганням фонду необхідно розуміти комплекс заходів, які забезпечують найраціональніше розміщення фонду, його довготривале зберігання з метою довгострокового використання. Збереження фонду – це забезпечення цілісності та задовільного фізичного стану носіїв інформації, які складають бібліотечний фонд. За термінологічним словником з бібліотечної справи (2002) збереженість передбачає фізичну наявність документа, цілісність усіх його складових частин, їхню незмінність, а для книжкових пам'яток – це й наявність первісних характеристик зовнішнього вигляду (обкладинка, необрізані береги тощо). Отже, збереженість – вужче поняття, ніж зберігання. Це не процес, а стан фонду, що є наслідком збереження.

У підрозділі 1.2 «Науково-теоретичні підходи до проблеми зберігання книжкових пам'яток» виявлено, що зберігання книжкових пам'яток розгля-

нуто комплекс взаємопов'язаних заходів, що забезпечують найбільш раціональне розміщення фонду та його тривале збереження з метою використання. Зазначено, що бібліотечний фонд є підсистемою цілісної системи бібліотеки, до якої входять і такі обов'язкові підсистеми, як контингент абонентів, бібліотечний персонал, матеріально-технічну базу. Ці чотири основні підсистеми бібліотечної системи взаємодіють між собою, виконують власні, якісно відокремленій і водночас загальносистемні функції, що забезпечує цілісність бібліотеки як системного утворення.

У підрозділі 1.3 «Методологія і методи дослідження проблеми зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках» з'ясовано, що важливим загальнонауковим підходом є діяльнісний як системотвірний чинник діяльності (М. Вохришева, М. Качан, В. Леонова). Його основною складовою як методологічного принципу є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму в цілому). Застосування діяльнісного підходу дало змогу розглянути діяльність бібліотекарів із зберігання книжкових пам'яток як динамічну систему їх взаємодії із зовнішнім середовищем та як специфічну професійну, навчальну та ін. форми активності фахівців, у якій вони свідомо реалізують поставлену мету, що формується внаслідок виникнення певних потреб.

Відзначено результативність застосуванням аксіологічного підходу. Будь-який соціальний інститут, зокрема інформаційний, спирається на цінності загального порядку й водночас професійні цінності, що виражає важливість професії. Значущим об'єктом бібліотечної діяльності впродовж тисячоліть була й залишається книга. Цінностями для бібліотек є й інші документи, що зберігаються в їхніх фондах. Для фахівців з бібліотечної справи професійними цінностями є вміння та навички зберігання документів. Використання аксіологічного підходу сприяє актуалізації процесу зберігання книжкових пам'яток. Упровадження основних засад теорії цінності в практику зберігання книжкових пам'яток дає змогу в умовах інформатизації й гуманізації суспільства та розповсюдження новітніх носіїв інформації вважати пріоритетним зберігання оригіналів документів; український документний спадок книжкових пам'яток розглядати як складову української духовної культури.

У висновках до першого розділу зазначено, що за роки незалежності України напрацьована історична база юридичних документів, які регламентують ставлення до книжкових пам'яток; вона є підґрунтям проведення єдиної державної політики у сфері дбайливого зберігання та зведення в національному масштабі інформації про пам'ятки історії та культури. Для дослідження чинників, що впливають на зберігання книжкових пам'яток, та визначення пріоритетів особливого значення набули такі загальнонаукові соціологічні методи, як спостереження, узагальнення.

У другому розділі – «Традиційні та інноваційні технології зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках» – розглянуто традиційні способи зберігання та висвітлено технології оцифрування, мікрокопіювання і штрихування книжкових пам'яток як інноваційних технологій зберігання.

У підрозділі 2.1 «Фізичні технології та режими зберігання книжкових пам'яток» з'ясовано, що раціональний режим освітлення бібліотек є найваж-

ливішою умовою довговічності матеріалів, які становлять цінність для науки, мистецтва й історії. Основна роль у цьому процесі належить правильному вибору й використанню штучного освітлення; водночас має бути повністю відсутнім вживання сонячного й денного, оскільки світло руйнує документи і може викликати хімічні та фізичні зміни. У бібліотеках застосовують такі системи освітлення, щоб, крім зберігання документів у фондосховищах, працівникам було легко читати й виконувати будь-яку іншу роботу. Постійне зберігання документів повинно здійснюватися в темряві, так як світло прискорює старіння документів в 6 разів.

Виявлено, що важливе значення в процесі зберігання книжкових пам'яток належить забезпеченню температурно-вологісного режиму у фондосховищах. Він здійснюється за допомогою вентиляційних систем, що мають відповідати таким вимогам: разом з системою опалення треба створювати так звану «комфортну» температуру і необхідну вологість повітря, а також очищати повітря від сторонніх домішок і газів. Вентиляційні прилади повинні працювати протягом цілого року. Вони мають бути зручними, безшумними й простими у використанні. Однак такий штучний повітрообмін можна організувати лише за наявності спеціальних приладів або приміщень. Найціннішою для бібліотек і книгосховищ є система кондиціонування повітря, що забезпечує його чистоту, необхідну температуру й вологість. Під час будівництва бібліотек потрібно створювати спеціальні установки для кондиціонування повітря і в книгосховищах, і в інших приміщеннях бібліотеки.

У підрозділі 2.2 «Оцифрування як сучасна технологія зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках» встановлено, що кінець 80-х – 90-х рр. XX ст. пройшли під знаком пильної уваги оцифруванням (конверсії у машиночитальну форму) як способу доступності пам'яток. Необхідність оцифруванням визначається метою, яку переслідує бібліотека, місцем її фонду у складі національного бібліотечного фонду, статусними обов'язками.

У підрозділі 2.3 «Мікрокопіювання та штрихування книжкових пам'яток у бібліотеках як інноваційна технологія їх зберігання» виявлено, що захисту оригіналів і створенню страхових фондів мікрофільмування підлягають такі документи: пам'ятки писемності, які мають виключну історичну і культурну цінність; найцінніші дореволюційні видання; видання 1917 – 1944 рр.; окремі колекції XIX – XX ст., що складаються із прижиттєвих видань з автографами класиків науки і культури, книг з ілюстраціями відомих художників, котрі видані у невеликій кількості примірників; єдині примірники вітчизняних видань, які мають наукову, історичну, художню чи інформаційну цінність; видання, що користуються підвищеним попитом; видання, яким загрожує руйнування через незадовільний стан паперу, а також ті, що мало використовуються. Так, Харківська державна наукова бібліотека почала мікрофільмування українських газет, що виходили у 1873 – 1930 рр. Зокрема, був переведений на мікрофільми повний комплект газети «Харьковские губернские ведомости» (1883 – 1916). Лакуни були заповнені за допомогою Харківського історичного музею та ЦНБХДУ. Мікрофільмовано також газети «Харьковский листок» та «Южный край».

З'ясовано, що мікрофільмуванню з метою економії площ підлягають також примірники видань, які мало використовуються. Переведення на мікроформи паперових документів є частиною реалізації програми збереження документів у національному масштабі. При цьому насамперед враховується історико-культурне значення документів. Створюються страхові фонди рідкісних та цінних видань. Така робота вже багато років здійснюється в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка та інших бібліотеках.

Дослідження показало, що одним з найважливіших елементів зберігання є облік документів. Ведення обліку фондів у автоматизованому режимі дає змогу використовувати штрихове кодування документів, яке є різновидом технології автоматичної ідентифікації, що допомагає автоматизувати й модернізувати облік бібліотечних фондів. Величезний потенціал, насамперед в економічному аспекті, має можливість інтеграції штрихового коду й «маркування», що захищає фонд від несанкціонованої поведінки користувачів. Штрихове кодування, порівняно з іншими видами автоматичної ідентифікації, забезпечує високу захищеність дешифрування кодів; помилка можлива одна на мільйон зчитувань.

Доведено, що в зберіганні книжкових пам'яток застосовуються протикрадіжні системи (EAS). Дані системи технологічно поділяються на три типи: радіочастотні (РЧ), акустомагнітні (АМ) й електромагнітні (ЕМ). У кожної протикрадіжної системи є свої плюси й мінуси. Критеріями вибору можуть стати специфіка об'єкта, який охороняється, і максимальна реалізація можливостей системи захисту від несанкціонованого переміщення. На сьогодні для бібліотек найбільше підходять протикрадіжні електромагнітні системи. Цей вибір випливає із властивостей носіїв інформації (маркерів) таких систем: низька вартість, висока скритність, малі розміри, здатність повідомляти інформацію про предмет, що захищається, оперативність реагування, а також збереження працездатності при ушкодженнях і порушеннях цілісності (ця перевага поки що не реалізована в жодній іншій радіочастотній технології).

З'ясовано, що ксерокопіюванню не підлягають видання, фізичний стан яких не дає можливість отримати якісну копію (з темним папером, неодноразово реставровані з відсутніми сторінками), примірники великого формату, що перевищує розмір скла копіювальної машини, томи із глухим корінцем (без отставу), видання із товщиною корінця понад 3 см, книги з особливо цінними палітурками, документи на веленевому папері й пергаменті, документи з сургучними печатками; книги, палітурки яких не дозволяють розгорнути їх на 180° внаслідок особливостей оправлення або існуючих пошкоджень. Неприпустиме ксерокопіювання документів з текстами і позначками, що виконані залізогаловим чорнилом. Під час ксерокопіювання документів із текстом, виконаним аніліновим чорнилом або кольоровими друкарськими фарбами, варто обов'язково враховувати стан документа, його цінність та кількість примірників.

У висновках до другого розділу виявлено, що такі технології як оцифрування, мікрокопіювання, штрихування і ксерокопіювання сприяють зберіганню книжкових пам'яток для майбутніх поколінь.

У розділі третьому – «Консервація як технологія зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках України» – розкрито проблеми стабілізації, реставрації та консервації документів.

У підрозділі 3.1 «Превентивна та фазова консервація книжкових пам'яток» з'ясовано, що для консервації книжкових пам'яток необхідно: комп'ютерне забезпечення для створення баз даних, які дають змогу одержати статистичні й аналітичні відомості по кожному документу або групі документів; кадрове й матеріально-технічне забезпечення сучасних технологій консервації; наявність інструментальної бази для фізико-хімічних і біологічних досліджень; наявність системи порівняльних оцінок трудомісткості й вартості рекомендованих технологічних процесів. Консервація документа включає в себе превентивну і фазову консервацію.

Превентивна концервація є комплексом профілактичних заходів, які покликані забезпечити фізичний захист об'єктів культури й історії за найменших витрат і в процесі їх зберігання, і у використанні, зокрема експозиційному, що дає підстави зменшити витрати на відбудовні реставраційні роботи. Фазова консервація документів сприяє зменшенню негативного впливу можливих аварійних ситуацій (води та ін.), подовжує міцність документа під час використання, коли він зазнає менших механічних навантажень від тертя один об інший на бібліотечній полиці, а також коли його знімають з полиці. Вона забезпечує зменшення негативної дії випромінювання як природного світла, так і штучного освітлення електролампами, захист поверхні документа від частинок пилу та інших твердих домішок, недопущення їх потрапляння на оригінали документів, мінімізацію негативного впливу факторів навколишнього середовища, захист документів від механічного пошкодження під час їх транспортування. Фазовій консервації підлягають окремі оригінали історично-значущих документів, книги з пошкодженими оправами та книжковими блоками з численними механічними розривами, книги в пергаментній оправі.

У підрозділі 3.2 «Стабілізація книжкових пам'яток у бібліотеках» встановлено, що одне з найбільш актуальних завдань зберігання книжкових пам'яток – максимально сповільнити процес старіння паперу книг і підвищити його міцність. Цього можна досягти шляхом стабілізації й реставрації документів. Стабілізація документів – захист документів від ушкоджень за допомогою використання методів обробки, які уповільнюють старіння матеріальної основи документів. Важливе місце в стабілізації документів займає захист документів від механічного і фізико-хімічного впливу. Першочергових стабілізаційних заходів потребують документи без твердої оправи (рукописні документи, стародруки, газетні видання тощо). Саме ці документи характеризуються найбільшим поглинанням вологи з повітря, а особливо при потраплянні документа в екстремальні умови. Значно менше вологи вбирають документи на папері із крейдовим покриттям та на папері для друку у твердій оправі.

З'ясовано, що стабілізація документа поділяється на індивідуальну (обробка одного або кількох аркушів документа) і масову (одночасна обробка групи документів за єдиною технологією). Вона пов'язана із фізико-хімічним, біологічним і механічним чинниками й передбачає нейтралізацію кислотності,

створення лужного резерву, захист від біофакторів, зокрема й дезінсекцію, а також монтування й інкапсулювання.

У підрозділі 3.3 «Реставрація книжкових пам'яток» виявлено, що у вітчизняній практиці найбільше поширення має трудомістка, малопродуктивна й дорога форма консервації документів – реставрація. Об'єктом реставрації є друковані видання, які мають переважно один набір ушкоджень: карбонізацію різного ступеня, деформацію й механічні ушкодження. Ці обставини, а також великі обсяги постраждалих примірників обумовили вироблення таких основних принципів реставрації: реставрація повинна бути масовою, реставраційні процеси – спрощеними, але без шкоди для довговічності й механічної цінності пам'яток, при реставрації більшості видань. Видання, що становлять особливу історичну й художню цінність, повинні реставруватися індивідуально реставраторами високої кваліфікації з відновленням і реконструкцією всіх елементів книги.

З'ясовано передові технології реставрації, а саме заповнення втраченої частини аркуша документа на реставраційних листодоливочних машинах за допомогою паперової маси, зміцнення аркуша методом розщеплення, машинним методом і ламінуванням, нашаруванням на папір термопластичної плівки або композитів, що містять термопластичний компонент для документів XX ст., та технічне оснащення процесів масової й індивідуальної реставрації. Розвиток функції попереджувального ремонту документів у відділах фондоутримувача в обсягах, достатніх для своєчасного усунення дрібної дефектності, сприяють збільшенню обсягів реставраційних робіт на 50 – 60%.

З'ясовано, що важливе значення для реставрації книжкових пам'яток має упереджувальний ремонт документів, який повинен набути значного поширення у відділах фондоутримувачів. Упереджувальний ремонт повинен охопити весь масив документів, що мають незначні ушкодження, і максимально сповільнити їхнє руйнування та знизити потребу в дорогій реставрації. Як правило частка реставрованого матеріалу, навіть у бібліотеках з великими реставраційними підрозділам, занадто мала відносно всього масиву ушкоджених документів. Саме тому вони повинні підлягати реставрації тільки за спеціальним рішенням зберігача і консерватора.

Дослідження показало, що розвиток масової реставрації документів спрямований на збільшення продуктивності й ефективності відновлення старих та ушкоджених документів. Збільшення ефективності технологій і продуктивності масової реставрації приведе до скорочення обсягу документів, що вимагають термінової реставрації. Реставратор має враховувати своєрідність книжкових пам'яток й опрацювати їх разом з хіміками, мікробіологами, реставраторами, істориками, мистецтвознавцями. Такий підхід дасть змогу грамотно проводити реставрацію й гарантувати збереженість важливих документів. Дотримання основного принципу реставраційної етики – збереження цілісності об'єкта – часто зобов'язує відмовитися від певних форм реставрації. В ідеальному варіанті співпраця з різними фахівцями здатна забезпечити компромісне розв'язання проблеми захисту й доступності книжкових пам'яток.

У висновках до третього розділу вказано, що консервація, стабілізація і реставрація забезпечують зберігання унікальних видань, які мають високу культурну історичну цінність.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що основні тенденції та особливості зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей вивчені ще недостатньо. Сучасний науковий рівень вивчення питань з теми дослідження характеризується різними підходами щодо розуміння сутності поняття «книжкова пам'ятка»: це рідкісні та цінні книги, вивчення яких сприяє поверненню історичної пам'яті, ліквідації білих плям в історії країни; це всі рукописні книги до кінця XVI ст.; це рідкісна і цінна книга як один нерозривний блок поняття; це організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книг, які окремо можуть і не мати цінності, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкту; це друковані і рукописні книги та книжкові колекції (у т. ч. газети, журнали, картографічні, нотні та образотворчі видання і т. п.), які мають видатні естетичні, поліграфічні чи документуючі властивості, що становлять суспільно-значущу, наукову, історичну або культурну цінність і охороняються спеціальним законодавством.

2. Уточнено понятійний апарат предметної сфери дослідження. Доведено, що застосування терміну «зберігання фонду» і «збереженість фонду» мають свої відмінності. Зокрема, під зберіганням фонду розуміється комплекс заходів, які забезпечують найраціональніше розміщення фонду, його довготривале зберігання з метою довгострокового використання. Збереження фонду – це забезпечення цілісності та задовільного фізичного стану носіїв інформації, які складають бібліотечний фонд. Збереженість передбачає фізичну наявність документа, цілісність усіх його складових частин, їхню незмінність, а для книжкових пам'яток – це й наявність первісних характеристик зовнішнього вигляду (обкладинка, необрізані береги тощо). Збереженість – вужче поняття, ніж зберігання. Це не процес, а стан фонду, що є наслідком збереження.

3. Визначено методологічні підходи до вивчення проблеми та застосовано комплекс методів (теоретичний, хронологічний, аксіологічний, діяльнісний, порівняльно-зіставний, культурологічний), що дало змогу запобігти фрагментарності й описовості наукового визначення проблеми, подати цілісне уявлення про зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей в бібліотеках України.

4. З'ясовано, що світловий режим зберігання документів – це такий режим зберігання, який запобігає псуванню матеріальної основи документів від світла. Раціональний режим освітлення бібліотек є найважливішою умовою довговічності матеріалів, що становлять цінність для науки, мистецтва й історії. Світло руйнує документи, воно може викликати хімічні зміни (в основному цей вплив ультрафіолетового спектра) і фізичні зміни (пожовтіння – вплив інфрачервоного спектра). У бібліотеках застосовують такі системи освітлення, щоб, крім зберігання документів, у фондосховищах працівникам було легко читати й виконувати будь-яку іншу роботу. Важливе значення у зберігання книжкових

пам'яток має застосування механічних і фізичних засобів боротьби з різними шкідниками паперу та інших носіїв інформації.

5. З'ясовано, що в зберіганні книжкових цінностей важлива роль належить запровадженню інноваційних технологій. Так, для захисту оригіналів і створення страхових фондів застосовується мікрофільмування, якому підлягають такі документи: пам'ятки писемності, що мають виключно історичну і культурну цінність; найцінніші дореволюційні видання; видання 1917 – 1944 рр.; окремі колекції XIX – XX ст., що складаються з прижиттєвих видань з автографами класиків науки і культури, книг з ілюстраціями видатних художників, виданих у невеликій кількості примірників; єдині примірники вітчизняних видань, що мають наукову, історичну, художню чи інформаційну цінність; видання, що користуються підвищеним попитом; видання, яким загрожує руйнування через незадовільний стан паперу, а також ті, що мало використовуються.

6. Виявлено, що застосування консервації книжкових пам'яток передбачає: комп'ютерне забезпечення для створення баз даних, що дозволяють одержати статистичні й аналітичні відомості по кожному документу або групі документів; кадрове та матеріально-технічне забезпечення сучасних технологій консервації; наявність інструментальної бази для фізико-хімічних і біологічних досліджень; наявність системи порівняльних оцінок трудомісткості й вартості рекомендованих технологічних процесів. Консервація документа є превентивною і фазовою. Превентивна консервація, як комплекс профілактичних заходів, покликана забезпечити фізичний захист об'єктів культури й історії при найменших витратах як у процесі їх зберігання, так і при використанні, у тому числі й експозиційному, що дозволяє зменшити витрати на відбудовні експозиційні роботи, а фазова консервація документів сприяє зменшенню негативного впливу можливих аварійних ситуацій, подовжує міцність документа під час використання. Фазовій консервації підлягають окремі оригінали історично значущих документів, книги з пошкодженими оправами та книжковими блоками з численними механічними розривами, книги у пергаментній оправі.

7. Важливим напрямком зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей є стабілізація документів, яка передбачає захист документів від ушкоджень за допомогою використання методів обробки, що уповільнюють старіння матеріальної основи документів. Важливе місце в стабілізації документів займає захист документів від механічного та фізико-хімічного впливу. Першочергових стабілізаційних заходів потребують документи без твердої оправи. Це рукописні документи, стародруки, а також газетні видання. Стабілізація виконується в режимі взаємозв'язку щодо фізико-хімічного, біологічного й механічного факторів, вона містить у собі нейтралізацію кислотності, створення лужного резерву, захист від біофакторів, у т. ч. дезінфекцію, дезінсекцію, а також монтування й інкапсулювання. У вітчизняній практиці найбільше поширення отримала трудомістка, малопродуктивна й дорога форма консервації – реставрація. Об'єктом реставрації є друковані видання, які у своїй переважній більшості мають один набір ушкоджень: карбонізацію різного ступеня, деформацію й механічні ушкодження. Видання, що становлять особливу історичну й художню цінність, повинні реставруватися індивідуально рестав-

раторами високої кваліфікації з відновленням і реконструкцією всіх елементів книги. Впровадження передових технологій і результатів наукових розробок у процеси реставрації, а саме заповнення втраченої частини аркуша документа на реставраційних листодоливочних машинах за допомогою паперової маси, зміцнення аркуша за допомогою реставрації методом розщеплення, машинним методом і ламінування нашаруванням на папір термопластичної плівки або композитів, що містять термопластичний компонент для документів XX ст. та технічне оснащення процесів масової й індивідуальної реставрації, розвиток функції попереджувального ремонту документів у відділах фондоутримувача в обсягах, достатніх для своєчасного усунення дрібної дефектності, у результаті, виходячи з досвіду закордонних колег, обсяги реставраційних робіт можна збільшити на 50 – 60%.

8. Останні двадцять років відзначені бурхливим ростом розробок із застосуванням технологій радіочастотної ідентифікації – так звані RFID-системи (RFID – Radio Frequency Identification). Завданням якої є забезпечення зберігання інформації на зручному носієві і передача її за допомогою обладнань у певне місце для використання заданих процесів. Широко застосовуються системи виявлення Electronic Article Surveillance (EAS). Їхня принципова відмінність від інших систем радіочастотної ідентифікації полягає в тому, що обсяг пам'яті носія ідентифікаційної інформації становить один біт інформації. З'ясовано, що у зберіганні книжкових пам'яток застосовуються протикрадіжні системи (EAS), які технологічно поділяються на радіочастотні (РЧ), акустомагнітні (АМ) і електромагнітні (ЕМ).

9. Дослідження показало, що сучасне ксерокопіювання в бібліотеках здійснюється з метою захисту цінних та часто запитуваних видань від зносу шляхом вилучення оригіналів з обігу; заміни видань, заборгованих користувачами; відсутніх на місці з невідомих причин (так звані 0) і дефектних видань за неможливості придбати додатковий примірник. Крім того, у практиці бібліотек широко використовується ксерокопіювання на вимогу користувачів. Не підлягають ксерокопіюванню з метою запобігання пошкодженню такі документи, як рукописні пам'ятки, унікальні видання, фотографії, що мають високу культурно-історичну цінність або наявні лише в одному примірнику. Виготовлення копії документа книжкових пам'яток може бути здійснене лише методом цифрового фотографування без додаткового освітлення (при нормі освітлення не більше 150 люкс). Електрографічне ксерокопіювання фрагментів книжкових пам'яток, виготовлених з паперу, що не містить деревинної маси, можливе лише для виготовлення робочої копії для подальшого використання.

Проведене дослідження не вичерпує повністю порушеної проблеми зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей в бібліотеках. Перспективним є дослідження в таких напрямах: зберігання документів у національних, наукових, науково-технічних, медичних, юнацьких та дитячих бібліотеках.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукових праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Горбань Ю. І. Оцифрування як сучасна технологія зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках [Текст] / Ю. І. Горбань // Питання культурології. – К., 2011. – Вип. 27. – С. 49–56.

2. Горбань Ю. І. Зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у структурі розвитку культурології [Текст] / Ю. І. Горбань // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2012. – № 1. – С. 72–76.

3. Горбань Ю. І. Традиції та новації зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей [Текст] / Ю. І. Горбань // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2012. – № 2. – С. 70–74.

4. Горбань Ю. І. Сучасні засоби зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у структурі розвитку культурології [Текст] / Ю. І. Горбань // Культура і мистецтво у сучасному світі. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 52–61.

5. Горбань Ю. І. Зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках України [Текст] / Ю. І. Горбань // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К., 2012. – Вип. 28. – С. 169–175.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Горбань Ю. І. Збереження книжкових пам'яток як національного культурного надбання [Текст] / Ю. І. Горбань // Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 22 груд. 2010 р.). – К., 2010. – Ч. 2. – С. 145–146.

7. Горбань Ю. І. Температурно-вологісний режим зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках [Текст] / Ю. І. Горбань // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : матеріали Всеукр. наук. практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2011 р.). – К., 2011. – С. 45–48.

8. Горбань Ю. І. Сучасні технології зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у бібліотеках [Текст] / Ю. І. Горбань // Соціальні комунікації : матеріали Всеукр. наук. конф. «Соціальні комунікації: стан, проблеми, тенденції», Київ, 26–27 квіт. 2012 р. – К., 2012. – С. 108–110.

9. Горбань Ю. І. Фазова консервація як технологія зберігання книжкових пам'яток [Текст] / Ю. І. Горбань // X культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Українська культура: виклики сьогодення» : Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 31 трав.–1 черв. 2012 р.) : зб. матеріалів. – К., 2012. – С. 595–600.

10. Горбань Ю. І. Світловий режим зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках [Текст] / Ю. І. Горбань // Шкільна бібліотека. – 2012. – № 9/10. – С. 48–50.

АНОТАЦІЯ

Горбань Ю. І. Зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей в бібліотеках України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології зі спеціальності 26.00.01 – теорія й історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв Міністерства культури України, Київ, 2013.

У дисертації шляхом системного аналізу джерел та наукової літератури досліджено процес зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у бібліотеках України. Сучасний науковий рівень вивчення питань з теми дослідження характеризується різними підходами до розуміння сутності поняття книжкова пам'ятка. В дисертації обгрунтовано шляхи, форми і методи бібліотечної діяльності, які забезпечують ефективність сучасного підходу до зберігання книжкових пам'яток бібліотек України, проаналізовано форми консервації книжкових пам'яток в українських бібліотеках; охарактеризовано умови зберігання в них книжкових пам'яток, розкрито інноваційні технології зберігання.

Ключові слова: культура, культурна цінність, книжкова пам'ятка, цінна книга, рідкісна книга, збереження фонду, консервація, стабілізація, реставрація, інноваційні технології зберігання.

АННОТАЦИЯ

Горбань Ю. И. Хранение книжных памяток как культурных ценностей в библиотеках Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологии по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств Министерства культуры Украины, Киев, 2013.

В диссертации путем системного анализа источников и научной литературы исследован процес сохранения книжных памяток как культурных ценностей в национальных библиотеках Украины. Установлено, что современный научный уровень изучения вопросов по теме исследования характеризуется различными подходами к пониманию сущности понятия «книжная памятка». В диссертации обоснованы пути, формы и методы библиотечной деятельности, обеспечивающие эффективность современного подхода к сохранению книжных памяток в национальных библиотеках Украины, проанализированы формы консервации книжных памяток в украинских библиотеках; охарактеризованы условия хранения в них книжных памяток, раскрыты инновационные технологии их сохранения.

Выяснено, что «хранение фонда» и «сохранность фонда» имеют свои отличия. В частности, под хранением фонда понимается комплекс мероприятий, обеспечивающих рациональное размещение фонда, его длительное хранение с целью долгосрочного использования. Сохранение фонда – обеспечение целостности и удовлетворительного физического состояния носителей информации, которые составляют библиотечный фонд.

Применение консервации книжных памяток предусматривает: компьютерное обеспечение для создания баз данных; кадровое и материально-техническое обеспечение современных технологий консервации, наличие инструментальной базы для физико-химических и биологических исследований, системы сравнительных оценок трудоемкости и стоимости рекомендуемых технологических процессов. Освещены вопросы превентивной и фазовой консервации. Важнейшим условием долговечности материалов, представляющих ценность для науки, искусства и истории, является рациональный режим освещения библиотек. Большое значение для хранения книжных памяток принадлежит обеспечению температурно-влажностного режима в фондохранилище. Ценной для библиотек и книгохранилищ есть система кондиционирования воздуха, применение механических и физических средств борьбы с различными вредителями бумаги и других носителей информации.

Важным направлением хранения книжных памяток является стабилизация документов, предусматривающая защиту их от повреждений при помощи методов обработки, замедляющих старение материальной основы документов. В первоочередных стабилизационных мероприятиях нуждаются рукописные документы, старинные, а также газетные издания.

В отечественной практике наибольшее распространение получила трудоемкая, но малоэффективная и дорогая форма консервации – реставрация, объектом которой являются печатные издания, представляющие особую историческую и художественную ценность. Внедрение передовых технологий и результатов научных разработок в процессы реставрации, вчастности листодоливочных машин, методом расщепления бумаги и ламинирования, техническое оснащение процессов массовой и индивидуальной реставрации, развитие функции предупредительного ремонта документов.

Выяснено, что для защиты оригиналов и создания страховых фондов применяется микрофильмирование, которому подлежат следующие документы: памятки письменности, имеющие исключительно историческую и культурную ценность; ценные дореволюционные издания, отдельные коллекции XIX – XX вв., состоящие из прижизненных изданий с автографами классиков науки и культуры, книг с иллюстрациями выдающихся художников, изданных в небольшом количестве экземпляров; единственные экземпляры отечественных изданий, имеющих научную, историческую, художественную или информационную ценность; издания, пользующиеся повышенным спросом; издания, которым грозит разрушение из-за неудовлетворительного состояния бумаги, а также те, которые мало используются.

Последние двадцать лет успешно применяются технологии радиочастотной идентификации – так называемые RFID-системы (RFID – Radio Frequency Identification). Задача системы – обеспечение хранения информации на удобном носителе (метке, маркере, этикетке) и передача ее с помощью социальных устройств в определенное место для использования заданных процессов. Для библиотек представляют интерес системы, работающие в сфере защиты от хищений и несанкционированного перемещения, использующие радиочастотные идентификации, в частности такие системы как Electronic Article Surveillance

(EAS). Для хранения книжных памяток применяются противокартриджные системы (EAS), технологически делящиеся на радиочастотные (РЧ), акустико-магнитные (АМ) и электромагнитные (ЭМ).

Ключевые слова: культура, книжная памятка, культурная ценность, ценная книга, редкостная книга, сохранение фонда, консервация, стабилизация, реставрация, инновационные технологии сохранения.

SUMMARY

Gorban Yu. I. The preservation of the book monuments as the cultural values in the national libraries of the Ukraine. – Manuscript.

Thesis for an acquisition of the candidate's degree on culture, the speciality 26.00.01 – Theory and History of the Culture. – The Kyiv National University of the Culture and Arts, Kyiv, 2013.

In the dissertation by the system analysis of sources and the scientific literature the processes of the preservation of the book monuments as the cultural values in the national libraries of the Ukraine are investigated; the ways, forms and methods of the library activity which provide the efficiency of the modern approach to the preservation of the book monuments in the national libraries of the Ukraine are proved; the forms of the preservation of the book instructions in the libraries of the Ukraine are analyzed; conditions storage of the book monuments in the national libraries of the Ukraine are characterized, innovative technologies of the preservation of the book monuments are opened.

Key words: culture, book monument, cultural value, valuable book, rare book, fund preservation, preservation, stabilization, restoration, innovative technologies of preservation.

- книга.
- книгознавство
- біб. фонди – зберігання
- культурологія
- культура
- книжк.-ва пам'ятка

Підп. до друку 27.05.2013. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 0,75. Зам. 126. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.